

Новак А.

Як поставала «імперія зла»? Досвід
Центрально-Східної Європи / Пер. із пол.
М.Яковини. – К.: Дух і літера, 2021. – 352 с.

Постать польського історика, політичного філософа, редактора часопису «Аркана», професора Ягеллонського університету добре відома у колах українських гуманітаріїв. Натомість пересічному читачеві, не заглибленому у проблематику історії Польщі, історії та сутності імперій, «війн пам'яті», польсько-українських стосунків міжвоєнного часу, міжнародної політики 1919–1939 рр. тощо, його ім'я навряд чи щось скаже. Чи не головною причи-

ною такої несправедливості була відсутність українських перекладів праць дослідника. виправити цю ситуацію мав на меті видавничий проект Польського інституту в Києві, польського Інституту книги та київського видавництва «Дух і літера», реалізований у 2021 р. Саме завдяки їхнім зусиллям вийшла друком перша збірка есеїв А.Новака, яка і стане предметом нашої уваги у цьому огляді. Оскільки частину статей було написано спеціально для цього видання, частина стала наслідком реалізації автором інших дослідницьких проектів і лише представила їх результати у скороченому вигляді, а ще частина постала у вигляді головних тез із виданих раніше монографій автора, архітектоніка книжки вийшла доволі своєрідною. Вступ написав український історіограф А.Портнов, який уже багато років працює в Польщі та Німеччині. Чотири основні розділи представляють погляди польського фахівця на проблеми російської революції та її вплив на ситуацію в Європі, на події Варшавської битви 1920 р., їх наслідки для розвитку міжнародних відносин, на так звану східну політику Ю.Пілсудського, надзвичайно цікаві й актуальні питання витоків російського євразійства, на проблему генези «імперії зла» від її виникнення до падіння, на роль еліт периферії та інтелігенції загалом у формуванні й підтримці імперії тощо. Замість традиційного заключного розділу представлено текстові версії розмов А.Новака з М.Войнаром і А.Портновим. Науковий апарат, який більше стане у пригоді саме зацікавленому читачеві, містить ґрунтовні підрядкові посилання, коментарі, примітки та іменний покажчик.

Однак не слід думати, що доступні відтепер увазі українців тексти розраховані суто на фахівців, адже чимало інформації, авторських роздумів і висновків зацікавлять будь-кого, хто прагне розібратися в питаннях, які мали ґлобальне значення, впливаючи на історію Центрально-Східної та Східної Європи впродовж століття. Попри те, що дослідник, окрім теоретичних викладок, послуговується (цілком закономірно) прикладами з польської історії, окремі тексти А.Новака можна розглядати саме як нариси з історії України.

У цьому контексті особливої уваги заслуговують праці «Боротьба генерала Бібікова проти “нерозсудливої польської народності”: Причин до українізації України», а також «Польща, Росія та Україна: стратегічний трикутник концепції Юзефа Пілсудського 1918–1920 рр.». Ці тексти привносять у, здавалося б, уже добре розроблені українською історіографією питання розвитку національного руху ХІХ ст. та польсько-українського союзу 1920 р. цікавий погляд зі сторони. Завдяки обраній автором несподіваній, як для українців, перспективі, зовсім по-іншому

починають сприйматися відомі факти, вимальовуються раніше непомітні нюанси, конкретизуються й чіткіше окреслюються висновки. Чимало думок професора А.Новака, висловлені ним 2017–2021 рр., нині сприймаються пророчче, надто на тлі активної фази російського воєнного вторгнення в Україну. Так, у тексті «Витоки прометейських концепцій у польській політичній думці» автор актуалізує давно відомі думки, висловлені А.Є.Чарторийським щодо взаємин провідної («правлячої») та другорядних («підвладних») націй в імперії: «Політична неволя [...] розпалює взаємну ненависть і шовінізм, отруює життя правлячої та підвладної націй» (с.90). У системи взаємин між ними «єдиною мовою порозуміння є сервільність і корупція, а громадська думка змушена нишкнути й симулювати, з усім похмурим шлейфом моральних наслідків такого стану». Посилаючись на листи та думки М.Мохнацького, А.Новак звертає увагу читача на те, що «абсолютизм в Росії [...] є [...] інститутом, існування якого не має нічого спільного з існуванням нації, повалення якого може бути благом». Самодержавство та всемогутність царя призначені лише для того, аби «тримати в узді цю географічну потвору (тобто Російську імперію – О.К.). Тож, на думку М.Мохнацького, революція, котра розбила б цього колоса на глиняних ногах, дуже потрібна, адже патріотизм у Росії дорівнює рабству (с.91). Чи не здається, що підібрані та проаналізовані А.Новаком думки тих, хто стояв у витоків прометейізму, дозволяють дещо інакше подивитися й на особливості розвитку українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. в умовах Російської імперії? Чи не пояснюють вони сутність тих процесів, які тривали у сучасній РФ та призвели до нинішнього воєнного конфлікту на сході Європи? Чи не допомагають зрозуміти сенс взаємин влади й суспільства не лише теперішньої Росії, але ще більше – Білорусі? Принаймні потреба замислитися над цими питаннями очевидна.

Не менш цікавим для українського читача стане знайомство з нарисом, присвяченим боротьбі київського генерал-губернатора Д.Бібікова з представниками «польської народності» на теренах Південно-Західного краю Російської імперії, тобто сучасної Правобережної України. По-перше, цей текст привертає увагу до маловідомої українцям «змови» Ш.Конарського, що ширилася Волиню та Наддніпрянщиною вже після придушення Листопадового повстання, продемонструвавши готовність до спільної боротьби литовців, білорусів, українців (лише в Києві за цією справою було заарештовано чимало учасників подій). По-друге, Д.Бібіков випробував на поляках низку методів ліквідації їхньої національної окремішності від «великоросів», що пізніше будуть використані російською владою вже проти українців. По-третє, стає зрозумілим, якими саме діями адміністратор краю заслужив собі прихильність вищої влади та «амплуа» найкращого «обрусителя». По-четверте, діяльність Д.Бібікова несподівано зіграла на користь українському руху, який саме в той час уперше після безрезультатної «місії Капніста» 1791 р. спробував заявити про окремішність українства та про цілі власної діяльності, що знайшло втілення у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.

Не заглиблюючись у детальний огляд змісту інших статей А.Новака, які, безумовно, варті вдумливого прочитання, зверну увагу лише на проблему польсько-українських відносин 1920–1921 рр., котра вириває в кількох есеях та інтерв'ю дослідника. В них обґрунтовано доводиться, що Ю.Піلسудський не міг вчинити щодо України інакше, ніж це сталося внаслідок підписання Ризького мирного договору 1921 р. У вітчизняній історичній літературі часто можна зустріти досить спрощений висновок стосовно фіналу польсько-українського союзу 1920 р.: «Україну зрадили!». Натомість польський фахівець, послідовно описуючи тогочасні події та обставини, в яких опинилися як Ю.Піلسудський, так і С.Пеллюра, зазначає: «Начальник держави [...]

не відмовився від [...] амбітного проекту [...] руйнування Російської імперії шляхом підтримки незалежної України, що чітко підтвердили його подальші рішення. Однак йому, безумовно, довелося рахуватися з тим, що він не спроможний це здійснити» (с.125). Тож, у сухому підсумку, Польща покинула свого союзника, сам альянс слід визнати невдалим, оскільки він не призвів до «міцного українсько-польського порозуміння, не спричинив перелому у справі Львова та найважливіше – не призвів до створення української держави в період міжвоєнного двадцятиліття». Маючи ідеї практичної співпраці поляків, литовців, українців у Балто-Чорноморському регіоні, Ю.Пілсудський, на думку А.Новака, «програв свій великий проект у 1920 р.» (с.317). Ця невдача коштувала українцям та їхнім сусідам великих страждань, обернувшись 70-річним пануванням комунізму. Заразом, на переконання історика, цей досвід і водночас пам'ять про цю можливість сьогодні допомагають думати й діяти задля порозуміння, яке змінює вигляд Східної Європи.

Значний інтерес у зацікавленого читача викличуть роздуми, написані із залученням значної спеціальної літератури та досліджень американських і російських авторів. Їх аналіз дозволить заглибитися у проблему витоків сучасної ідеології євразійства, яка багато у чому пояснює нинішню агресивну політику Росії та її рішення щодо повномасштабного воєнного вторгнення в Україну. Авторський аналіз особливостей формування та розпаду російської й радянської імперій дозволить побачити ймовірні перспективи майбутнього устрою повоєнної Європи та післяпутінської Росії (хоч напряму А.Новак ніде на це не вказує).

Нарешті, молодому поколінню читачів цікаво буде ознайомитися з історією появи поширеного визначення СРСР як «імперії зла» та з причинами розпаду цього утворення, їх історичною обумовленістю, авторськими обґрунтуваннями неможливості відродження сучасної Росії саме як імперії у класичному розумінні цього слова.

Низка окреслених вище й багато інших, що залишилися поза цим оглядом, питань, котрі майстерно та водночас цікаво розкрив у своїх працях А.Новак, не повинні залишитися поза увагою української аудиторії. Тим більше, що автор є великим другом нашої країни, неодноразово це доводив не лише репертуаром опрацьованих тем, але й реакцією на поточні суспільно-політичні події. У своїх інтерв'ю, два з яких наведено наприкінці книжки, він наголошує, що лише згода та порозуміння забезпечать політичне буття як для України, так і для Польщі; акцентує, що попри травматичну пам'ять багатьох українців та поляків про темні сторінки спільної історії, попри дії московської агентури, зацікавленої в підриві довіри між нашими народами й у роздмухуванні конфліктогенних тем, потенціал культурних контактів України та Польщі значно більший, він безумовно вартий усебічного розвитку – як нині, так і в майбутньому.

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
відділ спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), o.kovalevska2017@gmail.com